

Wiesław Pływaczewski¹

**PROGRAMY RESOCJALIZACYJNE I TERAPEUTYCZNE
W ŚWIECIE DOROBKU ZIELONEJ KRYMINOLOGII
(UWAGI NA TLE DOŚWIADCZEŃ WYBRANYCH
JEDNOSTEK PENITENCJARNYCH)**

**REHABILITATION AND THERAPEUTIC PROGRAMMES
IN THE LIGHT OF GREEN CRIMINOLOGY
(REFLECTIONS BASED ON THE EXPERIENCE OF
SELECTED PENITENTIARY INSTITUTIONS)**

Otrzymano: 31.07.2022 Zaakceptowano: 19.01.2023 Opublikowano: 31.03.2023

DOI: 10.5604/ 01.3001.0016.2846

Artykuł Oryginalny

Źródło finansowania – badania własne

Streszczenie

Autor prezentuje zieloną kryminologię i ornitologię kryminalną – nowe kierunki zainteresowań badawczych w obszarze nauki o przestępcy i przestępczości. Definiuje zakres przedmiotowy obu obszarów i wskazuje na współczesne wyzwania związane z ochroną środowiska naturalnego. Przede wszystkim zwraca jednak uwagę na potencjał resocjalizacyjny

¹ Prof. dr hab. Wiesław Pływaczewski, kierownik Katedry Kryminologii i Kryminalistyki na Wydziale Prawa i Administracji Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie, profesor na Wydziale Bezpieczeństwa Wewnętrznego i Nauk Prawnych Wyższej Szkole Policji w Szczytnie, twórca Polskiej Szkoły Ekokryminologii (*Polish School of Ecocriminology*), główne obszary zainteresowań badawczych: zorganizowane formy tzw. przestępczości środowiskowej, problematyka gangów, przestępczość przeciwko dziedzictwu kultury. ORCID: 0000-0001-6172-5644; e-mail: wieslaw.plywaczewski@wp.pl; afiliacja: Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie.

i terapeutyczny prezentowanych specjalności. Podkreśla przydatność tzw. zielonych programów i terapii dla organów ścigania, więziennictwa oraz innych podmiotów zajmujących się zapobieganiem przestępczości. W szczególności wskazuje na te obszary związane z resocjalizacją i readaptacją sprawców przestępstw, które z punktu widzenia krajowych i zagranicznych jednostek penitencjarnych odegrać mogą ważną rolę profilaktyczną.

Słowa kluczowe: zielona kryminologia, kontrola przestępczości, resocjalizacja, zielone programy terapeutyczne, ornitologia kryminalna, więziennictwo, zapobieganie przestępczości przeciwko środowisku

Abstract

The author presents green criminology and criminal ornithology i.e., new directions of research interests in science about criminals and crime. He defines the material scope of both areas and points to contemporary challenges related to environmental protection. Above all, he emphasizes the rehabilitation and therapeutic potential of the presented disciplines and highlights the usefulness of the so-called green programs and therapies for law enforcement, prisons, and other entities involved in crime prevention. In particular, he points to those areas related to the rehabilitation and readaptation of offenders which may play an important preventive role from the point of view of domestic and foreign penitentiary institutions.

Keywords: green criminology, crime prevention, rehabilitation, green therapeutic programs, criminal ornithology, prison system, prevention of environmental crime

1. Wprowadzenie do problematyki zielonej kryminologii

Współczesne relacje człowieka z otaczającym go środowiskiem naturalnym i przyrodniczym coraz częściej postrzega się także z perspektywy profilaktycznej, w szczególności wskazującej na korzyści terapeutyczne i resocjalizacyjne tego rodzaju związków. Trzeba jednak zastrzec, że tzw. zielone terapie nie są pomysłem nowym. Badania potwierdzające ich pozytywny wpływ na organizm człowieka podejmowane były już od dawna. Inicjowane były one przede wszystkim w obszarze nauk socjologicznych,

medycznych oraz psychologicznych. Okazuje się, że wspomniane niekonwencjonalne metody leczenia mogą mieć również bezpośrednie przełożenie na praktykę prawa karnego, w tym także prawa karnego wykonawczego. Należy je także postrzegać na tle dorobku zielonej kryminologii (*green criminology*). Ten nowy i jednocześnie inspirujący z perspektywy ochrony środowiska kierunek zainteresowań badawczych kojarzony jest w pierwszej kolejności z dorobkiem Michaela J. Lynch'a, brytyjskiego kryminologa, który użył tej nazwy po raz pierwszy w 1990 r.². Nieco później uczony ten spopularyzował, wraz z Nancy Frank, ideę zielonej kryminologii w znanej pracy *Corporate Crime, Corporate Violence. A Primer*³. Niewątpliwie do rozwoju nowego kierunku przyczynili się także dwaj inni kryminolodzy, w szczególności P. Beirne i N. South⁴. W czasopiśmie „Theoretical Criminology” (1998) wspomniani uczeni określili przyszłe ramy zainteresowań nowego obszaru eksploracji kryminologicznej⁵.

W opracowaniach poświęconych zielonej kryminologii podkreśla się, że przestępstwa wymierzone w środowisko naturalne przybierają różne formy, a powstałe w ich wyniku straty są coraz bardziej niepokojące⁶. Trudno je często oszacować, chociażby ze względu na trudności w zakresie precyzyjnego określenia szkody w środowisku⁷. Z tego powodu zieloni kryminolodzy bardziej skupili się na zdefiniowaniu głównych obszarów zainteresowań badawczych nowej gałęzi wiedzy, aniżeli na wykazywaniu wielkości ponoszonych przez środowisko strat.

Przedstawiciele nowego kierunku zaliczyli do najbardziej niebezpiecznych zjawisk zagrażających naturalnym zasobom środowiska, mieszczących się jednocześnie w obszarze zainteresowania zielonej kryminologii,

² M.J. Lynch, *The greening of Criminology: a perspective for the 1990's.*, „Critical Criminologist” 1990, 2, s. 1-4; także: M.J. Lynch, P.B. Stretesky, *The meaning of Green: Contrasting Criminological Perspectives*, „Theoretical Criminology” 2003, 7(2), s. 217-238.

³ N.K. Frank, M.J. Lynch, *Corporate Crime, Corporate Violence. A Primer*, Harrow and Heston, Albany 1992.

⁴ P. Beirne, N. South (ed.), *A green field for criminology: A proposal for a perspective*, „Theoretical Criminology” 1998, vol. 2, no. 2, s. 211-234.

⁵ P. Beirne, N. South (ed.), *Editor's introduction to special issue: For a green criminology*, „Theoretical Criminology” 1998, vol. 2, no. 2, s. 147-148.

⁶ Y.N., Srivastava, *Environmental pollution*, New Delhi 2009, s. 62.

⁷ Zob. B. Rakoczy, *Szkoda w środowisku a szkoda wyrządzona oddziaływaniem na środowisko*, w: B. Rakoczy, M. Pchałek (red.), *Wybrane problemy praw ochrony środowiska*, Warszawa 2010, s. 333; L. Mering, *Szkoda środowiskowa jako znamię przestępstwa przeciwko środowisku*, w: W. Pływaczewski (red.), *Prawnokarne i kryminologiczne aspekty ochrony środowiska*, Olsztyn 2012, s. 143.

m.in. komercyjną wycinę lasów (zwłaszcza pierwotnych), zanieczyszczenie ziemi, wód oraz powietrza przez międzynarodowe koncerny przemysłowe, a także prywatyzację obszarów wyróżniających się cennymi walorami przyrodniczymi. Kolejnym wyzwaniem o wymiarze globalnym, sygnalizowanym przez zielonych kryminologów, jest kłusownictwo zagrożonych wyginięciem chronionych gatunków fauny i flory, w tym również bezprawne, masowe odławianie organizmów morskich. Ponadto należy wskazać także na zagrożenia obszarów przyrodniczo chronionych, dotkniętych wojnami i konfliktami zbrojnymi. W zainteresowaniu zielonej kryminologii mieszczą się także takie zjawiska, jak nielegalne przejmowanie cennych obszarów przyrodniczych na cele inwestycyjne czy też korupcja wśród funkcjonariuszy policji, służb granicznych, strażników parków przyrodniczych i pracowników inspekcji sanitarnej⁸.

Zaprezentowana lista obszarów badawczych jest systematycznie uzupełniana o nowe kryminologiczne kategorie „zielonej” przestępczości. Do nich należy zaliczyć problemy związane ze zjawiskiem transgranicznego i transkontynentalnego handlu odpadami. Nie mniejszy potencjał kryminogeny tkwi w inwazjach gatunków obcych. Przykładem mogą tu być szkody wyrządzane przez szarańczę w różnych częściach świata, w szczególności na wschodzie Afryki i w niektórych krajach Azji Południowo-Wschodniej. W tym przypadku kryminolodzy wskazują na konsekwencje strat w uprawach wywołanych przez masową dyspersję szkodliwych owadów. Szkody te, o wręcz niewyobrażalnych rozmiarach, bezpośrednio lub pośrednio prowadzą do kryzysów żywnościowych i powstawania ognisk zapalnych, które mogą przybierać zdecydowanie kryminalną formułę (terror kryminalny, gangsteryzm w różnych postaciach, działalność różnego rodzaju organizacji rozbójniczych i rebelianckich)⁹. Stosunkowo nowym obszarem zainteresowań badawczych kojarzonym z kierunkiem zielonej kryminologii jest również problematyka toksycznej żywności oraz, na co zwraca uwagę m.in. R. Walters, wyzwania dotyczące genetycznych modyfikacji niektórych odmian roślin jadalnych¹⁰.

⁸ Por. W. Pływaczewski, *Nielegalny rynek chronionych gatunków dzikiej fauny i flory*, Szczytno 2016, s. 74.

⁹ W. Pływaczewski, *Zielona kryminologia wobec dyspersji gatunków inwazyjnych*, w: E. W. Pływaczewski, D. Dajnowicz-Piesiecka, E. Jurgielewicz-Delegacz, *Badania kryminologiczne a praktyka. Perspektywa krajowa i międzynarodowa*, Wolters Kluwer, Warszawa 2021, s. 70-83.

¹⁰ R. Walters, *Eco Crime and Genetically Modified Food*, New York 2011, s. 30-37.

Większość zaprezentowanych zjawisk przestępczych ma zdecydowanie ponadnarodowy wymiar, tym samym mieści się w ramach zaproponowanej przez R. White'a, a rozwijanej także przez innych kryminologów, koncepcji eko-globalnej kryminologii (*eco-global criminology*)¹¹. Nieco inną perspektywę ujmowania zielonych przestępstw proponują A. Brisman i N. South¹². Według wskazanych badaczy niezwykle ważne znaczenie dla zrozumienia istoty zielonych przestępstw, a także ujmowania zielonej kryminologii jako odrębnego kierunku badań, mają aspekty kulturowe. Tak rozumiana geneza pojawienia się zielonej opcji w obszarze kryminologii sprzyja umacnianiu się kolejnej perspektywy poznawczej. Wspomniani kryminolodzy określili ją mianem zielono-kulturowej kryminologii (*green cultural criminology*). W jej ramach analizowane są m.in. czynniki o podłożu kulturowym (tradycja, obyczaje, religia, uprzedzenia rasowe), warunkujące zachowania przestępcze człowieka, które godzą w dziedzictwo przyrodnicze i naturalne.

Punktem odniesienia dla badań nad przestępczością przeciwko środowisku może być także problematyka kondycji zdrowotnej człowieka, a także problem humanitarnego traktowania zwierząt (warunki hodowli i przewożenia, zasady przeprowadzania eksperymentów medycznych w zwalczaniu nowotworów i innych chorób cywilizacyjnych). Problemy te, w szczególności dotyczące relacji człowiek – zwierzę, stanowią niezwykle ważny obszar badań kryminologicznych i psychologicznych, tym samym lokują się w centrum zainteresowań nowoczesnej praktyki penitencjarnej¹³.

Należy zauważyć, że zielona kryminologia stworzyła własną siatkę pojęciową. Nowe terminy, którymi posługują się przedstawiciele tego kierunku – nierzadko przejęte z szeroko rozumianej ekologii – coraz częściej są wykorzystywane przez klasyczną kryminologię i kryminalistykę, a także naukę prawa karnego. Wymienić tu należy takie pojęcia jak: zielone (ekologiczne) przestępstwo, ekologiczna szkoda, w tym szkoda nieodwracalna,

¹¹ Por. R. White, *Crimes Against Nature. Environmental criminology and ecological justice*, Willan Publishing, Portland 2008, s. 256.

¹² A. Brisman, N. South, *Green Cultural Criminology. Constructions of Environmental Harm, Consumerism, and Resistance to Ecocide. New Directions Critical Criminology*, London-New York 2014, s. 9 i n.

¹³ Por. M.R. Jalongo, *Prison Dog Programs. Renewal and Rehabilitation in Correctional Facilities*, Springer 2019; G. Furst, *Animal Programs in Prison. A Comprehensive Assessment*, Lynne Rienner Publishers 2011; C.M. Cusack, *Animals and Criminal Justice*, Taylor & Francis Inc. 2015.

świadomość ekologiczna, sprawiedliwość gatunkowa, obywatelstwo ekologiczne, prawo do środowiska, przestępczość ekologiczna wielkich korporacji itd.

Do niewątpliwych zdobyczy zielonej kryminologii należy zaliczyć także stworzenie na gruncie tego kierunku nowych typologii przestępstw skierowanych przeciwko środowisku. Jedną z nich posługuje się pojęciem kolorowego przestępstwa. Wyróżnia ona przestępstwa brunatne, które związane są z urbanizacją i zanieczyszczaniem powietrza, zielone polegające na naruszeniu pryncypiów ochrony przyrody oraz białe, czyli te kategorie czynów, które dotyczą nowych technologii¹⁴. W ostatnich latach zainteresowania zielonych kryminologów koncentrują się także na problematyce „jakości życia”. Z tego powodu przedstawiciele zielonej opcji w obszarze kryminologii starają się odnotowywać i twórczo wykorzystywać te rezultaty badań, które służyć mogą wdrażaniu nowych, alternatywnych programów profilaktycznych¹⁵. Praktycznym potwierdzeniem znaczenia tych programów mogą być także inicjatywy związane z powoływaniem nowych kierunków studiów i różnych form doskonalenia zawodowego, opartych na dorobku zielonej kryminologii, adresowanych m.in. do przedstawicieli służb mundurowych. Tego typu zajęcia z zakresu szeroko rozumianej ekokryminologii, zorientowane na przeciwdziałanie i zwalczanie poszczególnych przejawów przestępczości środowiskowej, realizowane są z powodzeniem także w Polsce, m.in. w Krajowej Szkole Sądownictwa i Prokuratury (Ośrodek Aplikacji Sędziowskiej, Ośrodek Aplikacji Prokuratorskiej), w Wyższej Szkole Policji w Szczytnie oraz w Szkole Wyższej Wymiaru Sprawiedliwości w Warszawie¹⁶.

¹⁴ Szeroko na ten temat: W. Pływaczewski, *Zielona kryminologia – spór o zakres kryminalizacji*, w: *Granice kryminalizacji i penalizacji*, S. Pikulski, M. Romańczuk-Grącka (red.), Olsztyn 2013, s. 568-579.

¹⁵ Por. F. Williams, *Natura leczy czyli sprawia, że jesteśmy szczęśliwsi, zdrowsi i bardziej kreatywni*, Kraków 2018.

¹⁶ Zob. W. Pływaczewski, *Ekokryminologia w Polsce i na świecie – bilans dotychczasowych doświadczeń (ze szczególnym uwzględnieniem oferty edukacyjnej i badawczej Wyższej Szkoły Policji w Szczytnie)*, „Przegląd Policyjny” 2021, nr 2, s. 281-282.

2. Programy resocjalizacyjne i terapeutyczne z perspektywy ornitologii kryminalnej

Dotychczasowe spektrum zainteresowań badawczych kryminologii było sukcesywnie poszerzane i wzbogacane o nowe wyzwania. Ocenę tę potwierdza m.in. dynamiczny rozwój wiktymologii, jak również postęp w zakresie badań podejmowanych w ramach genetyki i neurochirurgii kryminalnej, transplantologii, biologii inwazji, wirusologii i klimatologii kryminalnej, czy wreszcie udział kryminologów w badaniach na zagrożeniami związanymi ze sztuczną inteligencją¹⁷. Nowym obszarem eksploracji stała się od niedawna także ornitologia kryminalna¹⁸. Jest to kierunek zainteresowań kryminologicznych zorientowany przede wszystkim na poznanie etiologii czynów przestępczych wymierzonych w poszczególne gatunki chronionej awifauny i jej siedliska. Zadaniem kryminologów zgłębiających problematykę przestępczości wymierzonej w poszczególne gatunki skrzydlatych zwierząt jest także identyfikacja innych zjawisk o podłożu patologicznym, które zagrażają ptasim populacjom, a tym samym środowisku naturalnemu człowieka. Ważnym obszarem zainteresowań prezentowanego kierunku jest ponadto poznanie metod i technik przestępczych (sympmatologia kryminalna) oraz sposobów przeciwdziałania tym zjawiskom patologicznym, które bezpośrednio lub pośrednio godzą w chronione populacje dzikich gatunków awifauny (profilaktyka kryminologiczna). Okazuje się, że w obszarze zainteresowań ornitologii kryminalnej mieszczą się również problemy, które interesują współczesne więziennictwo. Potrzeba szukania nowych, alternatywnych możliwości oddziaływania na skazanych, o które od wielu lat upominają się w swoich opracowaniach przedstawiciele nauki i praktyki prawa karnego wykonawczego powoduje, że dorobek omawianego kierunku może stanowić cenny wkład w dzieło usprawniania procesu resocjalizacyjnego¹⁹. Tym bardziej, że ornitologia kryminalna stara się na bieżąco śledzić najnowsze osiągnięcia nauk medycznych i psychologicznych związane z definiowaniem korzyści wynikających z obcowania

¹⁷ Por. *Kryminologia wobec współczesnych wyzwań ekologicznych*, Olsztyn 2011.

¹⁸ W. Pływaczewski, *Ornitologia kryminalna*, Warszawa 2019, s. 26 i n.

¹⁹ Por. S. Lelental, *Kodeks karny wykonawczy. Komentarz*, Warszawa 2002; zob. także: S. Lelental, M. Niewiadomska-Krawczyk, *Orzekanie i wykonanie zastępczych kar pozbawienia wolności*, w: P. Stępnia, T. Kalisz, W. Zalewski (red.). *Czy i jakie więzienia są potrzebne? Rozważania na tle zagadnień współczesności*, Poznań – Gdańsk – Wrocław – Kalisz 2016, s. 200-213.

człowieka z przyrodą i twórczo je wykorzystywać. Na przykład naukowcy z Uniwersytetu Stanu Utah potwierdzili, że kontakt z przyrodą pozwala odpocząć i zrelaksować się korze podczołowej – mózgowemu ośrodkowi dowodzenia. Według szwedzkiej badaczki M. van den Bosch nawet kontakt z wirtualną przyrodą może stanowić rodzaj terapii dla osób funkcjonujących w warunkach stresujących²⁰. Tak zwany efekt trzeciego dnia, opisany m.in. przez D. Strayera potwierdza, że mózg ludzki potrzebuje po okresach intensywnej pracy skutecznej regeneracji²¹.

Kontakt człowieka z naturą stanowi zatem istotne wsparcie dla konwencjonalnych metod leczenia, co może być cenną informacją dla więziennej służby medycznej i psychologicznej²². Zielone terapie są dziś promowane w wielu krajach przy leczeniu chorób psychicznych, cukrzycy, chorób serca itd. Na przykład Brytyjski Narodowy Fundusz Zdrowia z Wysp Szetlandzkich akceptuje tzw. zielone recepty przypisywane przez tamtejszych lekarzy. Lista zaleceń lekarskich obejmuje m.in. obserwowanie ptaków²³. Dlatego też brytyjscy lekarze korzystają z materiałów przygotowanych przez Królewskie Towarzystwo Ochrony Ptaków (*Royal Society for the Protection of Birds – RSPB*). Pacjenci mogą w nich znaleźć informacje dotyczące poszczególnych gatunków ptaków oraz tras spacerowych przebiegających w pobliżu ptasich siedlisk. W tego rodzaju „receptach” znajdują się też szczegółowe wskazówki dotyczące poszczególnych miejsc i zintegrowanych z nimi podstawowych ćwiczeń, które zostały zaordynowane w ramach terapii. Według C. Evansa, brytyjskiego lekarza, który realizuje pilotażowy program oparty na bliskim kontakcie pacjenta z przyrodą, zielone terapie nie wykluczają klasycznego leczenia, lecz je skutecznie uzupełniają²⁴. M. Moncrieff ze szkockiego oddziału Królewskiego Towarzystwa Ochrony Ptaków potwierdza, że „ptasie recepty” mogą być z powodzeniem realizowane także w warunkach zimowych²⁵. Mroźne powietrze oraz orzeźwiający wiatr odnotowywany na wyspach brytyjskich w tym okresie, a także obecność nowych gatunków migrujących ptaków może stanowić

²⁰ F. Williams, *This Is Your Brain on Nature*, „National Geographic. India”, January 2016, <http://ngm.nationalgeographic.com/2016/01/call-to-wild-text>, 22.06.2022 r.

²¹ D.L. Strayer, J.M. Watson, *Supertaskers and the multitasking brain*, „Scientific American Mind” 2012, no. 23, s. 22-29.

²² Por. F. Williams, *Natura leczy...*, s.10 i n.

²³ Zob. T. Przybyliński, *Obserwowanie ptaków*, Kraków 2014, s. 15 i n.

²⁴ M. Kossobudzka, *Lekarze leczą patrzyeniem na ptaki* – <https://wyborcza.pl/TylkoZdrowie/7,137474,24024670,lekarze-lecza-patrzyeniem-na-ptaki.html> (dostęp: 12.07.2022).

²⁵ *Ibidem*.

dodatkową zaletę niekonwencjonalnych terapii²⁶. Dodać należy, że w warunkach więziennej izolacji ich wdrożenie nie łączy się ze szczególnymi nakładami. Przeciwnie, mogą one być realizowane w oparciu o już istniejące zaplecze logistyczne jednostek penitencjarnych. Warto również zauważyć, że niektóre z zielonych recept realizowane są w szczególnie atrakcyjnych przyrodniczo miejscach. Fakt ten powinien dodatkowo zachęcać wychowawców i psychologów/terapeutów więziennych do korzystania z tej stosunkowo taniej oferty jaką daje natura.

Potwierdzeniem, jeszcze nie do końca rozpoznanego potencjału naturalnych terapii, jest dynamicznie rozwijający się ruch obserwatorów ptaków (*birdwatching*). Skupia on już kilkadziesiąt milionów miłośników przyrody na całym świecie²⁷. Można zatem przyjąć, że ruch ten stanowi atrakcyjną formę spędzania czasu w bezpośrednim kontakcie z przyrodą. Niezwykle ważne jest, że masowość tej formy rekreacji zaświadcza, iż istnieje nowoczesna i niekontrowersyjna etycznie alternatywa dla tradycyjnego myślistwa, które poprzez zabijanie dzikich zwierząt, wzbudza rosnący sprzeciw społeczny²⁸.

Wykorzystywanie kontaktu z ptakami do realizacji programów resocjalizacyjnych, zorientowanych w szczególności na pracę z nieletnimi oraz młodzieżą pochodzącą ze środowisk patologicznych i typowo przestępczych, staje się coraz bardziej powszechne. Zdaniem Cathy Lanier, byłej szefowej policji waszyngtońskiej „(...) Dzieciaki, które pakują się w kłopoty, robią to dlatego, że czegoś im w życiu brakuje. To sprowadza je na złą drogę. Pewnie nie we wszystkich przypadkach, ale w zdecydowanej większości to, czego im brakuje, można im dać z powrotem, angażując je w życie ptaków”²⁹. Opinia ta odnosi się m.in. do eksperymentu, który został zainicjowany przez amerykański Korpus Ochrony Przyrody w Dystrykcie

²⁶ W. Pływaczewski, *Ornitologia kryminalna...*, s. 58 i n.

²⁷ W Stanach Zjednoczonych ruch obserwatorów (podglądaczy) ptaków skupia ponad 50 mln osób. W 2011 r. Amerykańscy „ptasiarze” wydali ponad 15 mld dolarów na wyjazdy związane z obserwacją poszczególnych gatunków dzikiej awifauny. W 2016 r. w ramach tzw. Wielkiego Roku obserwator-rekordzista odnotował 783 gatunki ptaków – por. D. Callahan, *A History of Birdwatching in 100 Objects*, Bloomsbury, London-New Delhi-New York-Sydney 2014; także: D. Anderwald, *Turystyka ornitologiczna – co to takiego?*, w: Z. Wnuk, M. Ziaja (red.), *Turystyka w obszarach Natura 2000*, Rzeszów 2007, s. 275-288; E. Janeczko, D. Anderwald, *Birdwatching jako nowa forma turystyki na obszarach leśnych i przyrodniczo cennych w Polsce*, „Studia i materiały CEPL w Rogowie” 2011, rocz. 13, z. 2(27), s. 307-314.

²⁸ Zob. Z. Kruczyński, *Farba znaczy krew*, Wołowiec 2018, s. 178 i n.

²⁹ J. Robbins, *Zadziwiający świat ptaków*, Łódź 2018, s. 397.

Kolumbii. Polegał on na zaangażowaniu młodych ludzi z patologiczną lub wręcz gangsterską przeszłością do programu ratowania populacji orła bielika³⁰.

Wspomniany już wcześniej ruch podglądaczy ptaków może stanowić dodatkowy argument przemawiający za upowszechnianiem zielonych terapii. Nie ulega zatem wątpliwości, że połączenie ornitologicznych pasji z fizyczną aktywnością oraz bezpośrednim kontaktem człowieka z przyrodą stanowi kwintesencję zdrowego stylu życia. Należy jednocześnie podkreślić, że ma on także mocne uzasadnienie filozoficzne oraz ekologiczne. Stąd kontakt z przyrodą, tym bardziej ptasie obserwacje, uważa się w środowisku psychologów i psychiatrów, za rodzaj skutecznej terapii także w przypadku załamania nerwowego i pojawienia się myśli samobójczych. Spostrzeżenia te dzielają także eksperci zajmujący się problematyką zamachów samobójczych. Jak potwierdzają badania H.L. Brooks i innych badaczy, w przypadku niedoszłych samobójców terapia w formie zaleconego przez lekarzy kontaktu ze zwierzętami przynosi nadspodziewanie pozytywne efekty³¹. Wymownym potwierdzeniem skuteczności tego rodzaju metod leczenia pacjentów z problemami psychicznymi może być opinia jednego z rehabilitantów pracujących w szkockim szpitalu, który stwierdził: „To ogromna satysfakcja obserwować interakcje pacjentów ze zwierzętami, zarówno tymi małymi jak również dużymi, i dostrzegać ich kojący wpływ na podopiecznych oraz radość na ich twarzach”³². Pośród licznych gatunków ptaków, wykorzystywanych w różnych terapiach leczniczych, najliczniejszą grupę stanowią papugi oraz ptaki śpiewające³³.

W środowisku obserwatorów ptaków szczególne miejsce zajmują „ptasie śpiewy”. Okazuje się, co potwierdzają psycholodzy, że dźwięki wydawane przez ptaki odbierane są przez ludzi niezwykle pozytywnie, można wręcz mówić o ich leczniczych właściwościach. Podkreśla się przy tym, że ten rodzaj kontaktu z dziką przyrodą może zmniejszać poziom stresu i jednocześnie podnosić wydajność ludzkiego organizmu. Tym bardziej

³⁰ *Ibidem*, s. 352 i n.

³¹ H.L. Brooks, K. Rushton, K. Lovell, P. Bee, L. Walker, L. Grant, A. Rogers, *The power of support from companion animals for people living with mental health problems. A systematic review and narrative synthesis of the evidence*, „BMC Psychiatry” 2018, vol. 18, s. 12.

³² National Health Service (NHS) Scotland, *Animals as Therapy in Mental Health. Guidance for establishing Animal Therapy in a Healthcare setting*, Carstairs 2007, s. 14.

³³ Zob. W. Pływaczewski, *Kulturowe uwarunkowania nielegalnego handlu ptakami śpiewającymi*, w: M. Ickiewicz-Sawicka (red.) *Kultura a medycyna ludowa*, Czeremcha 2020, s. 46 i n.

musi niepokoić fakt, że pośród ofiar kłusowników w Basenie Morza Śródziemnego najliczniejszą grupę stanowią ptaki śpiewające, w szczególności zięba (*Fringilla coelebs*), kapturka (*Sylvia atricapilla*), przepiórka zwyczajna (*Coturnix coturnix*), drozd śpiewak (*Turdus philomelos*) czy skowronek zwyczajny (*Alauda arvensis*)³⁴.

Atuty naturalnego otoczenia stanowią doskonałą przestrzeń do realizacji różnego rodzaju terapii „oczyszczających” ludzki umysłu z codziennych trosk, także z przeżyć o podłożu patologicznym. Prowadzone badania w tym zakresie pozwalają na przeorientowanie dotychczasowych metod oddziaływania terapeutycznego poprzez wykorzystanie tzw. zielonych terapii w realizacji programów resocjalizacyjnych ukierunkowanych na osoby z przeszłością kryminalną, które wykazują nadmierny poziom agresji. W oparciu o dotychczasowe wyniki badań został przeprowadzony eksperyment na grupie więźniów przebywających w zakładzie karnym w Snake River we wschodnim Oregonie (*Snake River Correctional Institution*). Zostali oni podzieleni na dwie grupy, z których jedna ćwiczyła w typowej siłowni bez wideo. Druga natomiast kilka razy w tygodniu przez 40 minut odbywała ćwiczenia połączone z projekcją filmów przyrodniczych. Zdaniem funkcjonariuszy więziennych, monitorujących na bieżąco zachowania uczestników eksperymentu, ci więźniowie, którzy uczestniczyli w seansach proekologicznych byli bardziej spokojni i wykazywali niższy poziom agresji, aniżeli osoby z pierwszej grupy³⁵.

Pozytywnie oceniają zielone programy resocjalizacyjne m.in. przedstawiciele fińskich służb więziennych. Jeden z realizowanych przez nie eksperymentów penitencjarnych, oparty na ścisłych relacjach skazanych z przyrodą, objął przestępców, w stosunku do których orzeczono długoletnie kary pozbawienia wolności. Pośród osadzonych znalazły się osoby skazane za rozboje, ciężkie uszkodzenia ciała, zgwałcenia, a nawet zabójstwa. Umieszczeni zostali oni w ośrodku odosobnienia Suomenlinna zlokalizowanym na wyspie. Miejsce to zupełnie nie przypomina klasycznego zakładu karnego. Więźniowie mieszkają w typowych fińskich domach ze standardowym wyposażeniem (kuchnia, toalety, prysznic, sauna, szerokoekranowy telewizor). Z dotychczasowych obserwacji wynika, że osadzeni chętnie angażują się w realizację obowiązkowych zajęć.

³⁴ *Ibidem*, s. 47.

³⁵ <https://www.oregon.gov/doc/Documents/agency-sustainability-plan.pdf> (dostęp: 14.07.2022).

Jednocześnie mogą swobodnie przemieszczać się po wyspie, oczywiście zgodnie z obowiązującym regulaminem i pod dyskretnym nadzorem ochrony. To oznacza, że mieszkańcy tej nietypowej osady mają permanentny kontakt z nieskażoną przyrodą. Przeprowadzone na tej grupie osób badania potwierdziły, że skazani, poza drobnymi incydentami, nie dopuścili się w okresie odbywania kary czynów, które można byłoby ocenić jako szczególnie niebezpieczne przestępstwa³⁶. Należy zauważyć, że ponad 30% fińskich więźniów odsiaduje wyroki w placówkach otwartych. Fińska Agencja ds. Przystępności potwierdza, że skazani, którzy odsiadują wyroki w tym systemie, rzadko ponownie popełniają przestępstwa. Dzięki otwartym zakładom karnym odsetek recydywistów w Finlandii spadł o 20%³⁷. Badacze skonfrontowali otrzymane wyniki z rezultatami uzyskanymi w amerykańskich zakładach karnych. Okazało się, że dla służby więziennej zza oceanu są one wyjątkowo niekorzystne. W analogicznym okresie skazani dopuszczali się bowiem nagminnie niebezpiecznych przestępstw, zarówno w stosunku do współwięźniów, jak również wobec funkcjonariuszy służby więziennej³⁸.

Na marginesie amerykańskich doświadczeń penitencjarnych wypada odwołać się do odległej czasowo, ale niezwykle interesującej, czy wręcz spektakularnej historii jednego z więźniów, niejakiego Roberta Stroud'a. Został on skazany za morderstwo i spędził 17 lat (1942-1959) w Alcatraz, miejscu uważanym swego czasu za najbardziej strzeżony zakład karny w Stanach Zjednoczonych. W literaturze penitencjarnej zyskał przydomek „ptasznika z Alcatraz” (*Birdman with Alcatraz*). W 1962 r. powstał film na jego temat pod tym samym tytułem. W trakcie pobytu w zakładzie karnym, w napadzie szału, R. Stroud zamordował strażnika więziennego. Dokonanie tego przestępstwa skutkowało orzeczeniem kary dożywocia. W kolejnych latach, mimo skłonności do przemocy, skazany przeszedł pomyślnie proces resocjalizacji. W nagrodę mógł zająć się badaniami ptaków. Otrzymał też pozwolenie na trzymanie ich w celi. Jego studia nad

³⁶ Por. M. Płatek, *Systemy penitencjarne państw skandynawskich na tle polityki kryminalnej, karnej i penitencjarnej*, Warszawa 2007, s. 116 i n.; D. Michalski, *Wybrane aspekty systemów penitencjarnych państw skandynawskich*, w: *Współczesne wyzwania dla systemów penitencjarnych na świecie*, M.M. Szwejkowska, K.D. Ryś (red.), Olsztyn 2016, s. 44-56.

³⁷ http://wyborcza.pl/1,75399,17767770,Wiezienie_bez_krat_zamkow_i_mundurow_w_Finlandii.html (dostęp: 12.06.2022).

³⁸ *Ibidem*.

życiem ptaków zaowocowały wydaniem dwóch interesujących książek³⁹. W przypadku R. Stroud'a można stwierdzić, że jego ornitologiczne zainteresowania odegrały ważną rolę w procesie resocjalizacji. Chociaż na pewnym etapie jego zaawansowanych zainteresowań światem ptaków pojawił się drobny rys. Więzień wykorzystał swoją uprzywilejowaną sytuację i pod przykrywką prowadzonych badań zaczął produkować alkohol. W konsekwencji w nowym, ostrzejszym reżimie odbywania kary nie mógł już posiadać ptaków. Dla zabicia czasu zaczął interesować się historią więzienia i prawem. Zmarł w 1959 r. w szpitalu więziennym⁴⁰.

3. Rola terapii leśnych w zapobieganiu depresji i skłonnościom destrukcyjnym

W obszarze praktyki psychologicznej, ukierunkowanej na eliminowanie zachowań destrukcyjnych, coraz większe znaczenie przywiązuje się do terapii eksponującej kontakt pacjenta ze środowiskiem leśnym⁴¹. M. Lohr z Centrum Zrównoważonej Opieki Zdrowotnej w Oksfordzie uważa, że „(...) fizyczne i mentalne korzyści związane z przebywaniem w naturze zostały już dobrze udokumentowane w licznych badaniach. Najwyższy czas, aby sektor opieki zdrowotnej zdał sobie z tego sprawę”⁴². Natomiast F. William, autorka książki na temat naturalnych terapii, jest przekonana, że „(...) *Natura leczy, czyli sprawia, że jesteśmy szczęśliwsi, zdrowsi i bardziej kreatywni*”⁴³. Potwierdzenia tego rodzaju opinii można doszukać się także w badaniach przeprowadzonych przez japońskich naukowców pod kierunkiem Y. Miyazaki z Uniwersytetu Chiba. Uczniowie stwierdzili, że zwykłe przechadzki po lesie wiążą się z licznymi korzyściami. Na przykład u osób, które doświadczały „leśnych kąpielii” (*shinrin yoku*), stwierdzono niższy przeciętny poziom kortyzolu (hormonu stresu) o 12%, niższe tętno o 6%, a także ciśnienie krwi o 1,4%. Również pozostałe funkcje organizmu, w porównaniu z wynikami otrzymanymi od osób

³⁹ R. Stroud, *Stroud's Digest on the Diseases of Birds*, Tfh Publications Inc. 1943.

⁴⁰ Por. M. Bosworth (ed.), *Encyclopedia of Prisons and Correctional Facilities*, Sage Publications, Thousand Oaks-London-New Delhi 2005.

⁴¹ Por. W.S. Shin, P.S. Yeoun, R.W. Yoo, Ch.S. Shin, *Forest experience and psychological health benefits: the state of the art and future prospect in Korea*, „Environmental Health and Preventive Medicine” 2010, nr 38.

⁴² M. Kossobudzka, *Lekarze leczą patrzyeniem na ptaki...*, s. 3.

⁴³ Zob. F. Williams, *Natura leczy...*, s. 12.

uczestniczących równolegle w tzw. miejskich przechadzkach, wykazywały korzystniejszy poziom wskaźników zdrowia. Zdaniem Y. Miyazaki nasze organizmy relaksują się w przyjemnym, naturalnym otoczeniu, ponieważ w takich warunkach przebiegał dziejowy proces naszej ewolucji. Uczony uważa, że ludzkie zmysły są przystosowane do odbierania informacji od roślin i strumieni, jako bodźców atawistycznych, a nie do życia wśród spalin i drapaczy chmur⁴⁴. Nie mniej interesującą teorię opartą na „relaksacji z przyrodą” stworzył także S. Kaplan z Uniwersytetu Michigan. Uczony potwierdził jednocześnie, że 50-minutowy spacer po lesie poprawia zdolność skupienia uwagi, podczas gdy podobnej długości spacer po ulicach miasta nie daje takiego efektu⁴⁵.

W wielu krajach terapie leśne funkcjonują już od dłuższego czasu i przynoszą wymierne rezultaty. Na przykład we wspomnianej już wcześniej Finlandii są one wykorzystywane w leczeniu osób z wysokim wskaźnikiem depresji oraz alkoholików i samobójców. Jak wykazała L. Tyrväinen z fińskiego *Natural Resources Institute*, poziom stresu u osób relaksujących się na łonie przyrody jest niższy aniżeli u tych uczestników eksperymentu, którzy odpoczywali w mieście. Dlatego zaleca ona co najmniej pięciogodzinny kontakt z naturą w miesiącu dla zapobiegania stanom depresji⁴⁶. Należy zauważyć, że Finowie, a także pozostali Skandynawowie (Szwedzi, Duńczycy, Norwegowie) stykają się z zielonymi formami odpoczynku i relaksacji od najmłodszych lat⁴⁷. Uczniowie w tych krajach mają najdłuższe przerwy międzylekcyjne na świeżym powietrzu i w tym czasie są zobowiązani, niezależnie od warunków pogodowych, do przebywania na zewnątrz szkoły⁴⁸.

Wyjątkowo dynamiczny rozwój terapii leśnych obserwuje się w wysoko rozwiniętych krajach południowo-wschodniej Azji. Modelowym przykładem jest m.in. Singapur, którego władze wkomponowały wiele rozwiązań proekologicznych w przyszłą strategię rozwoju państwa. W przypadku tego kraju mamy do czynienia z dość paradoksalną sytuacją, bowiem, jak zauważają eksperci zajmujący się tzw. czarnymi rynkami, kraj ten jest

⁴⁴ Por. Y. Miyazaki, *Otx genes in the development and evolution of the vertebrate brain*, „International Journal of Developmental Neuroscience” 2001, vol. 9, no 4, s. 353-363.

⁴⁵ S. Kaplan, R. Kaplan, *Creating a larger role for environmental psychology. The Reasonable Person Model as an integrative framework*, „Journal of Environmental Psychology” 2009, no. 29(3), s. 329-339.

⁴⁶ L. Tyrväinen (ed.), *The influence of urban green environments on stress relief measures: A field experiment*, „Journal of Environmental Psychology” 2014, no. 38, s. 1-9.

⁴⁷ Por. A. Preuss, D. Zaniewska, *Lasoterapia z dziećmi*, Wydawnictwo Dragon 2022.

⁴⁸ P. Skubała, *Mamy cudowny lek na wyciągnięcie ręki*, „Dzikie Życie” 2018, nr 9(291), s. 29.

jednocześnie centrum przerzutu nielegalnie pozyskanego drewna tropikalnego⁴⁹. Zdaniem D. Miller, lekarki z San Francisco, wielkiej orędowniczki walki z otyłością, relaks na świeżym powietrzu w otoczeniu nieskażonej przyrody jest najlepszym lekarstwem na siedzący tryb życia i związane z nim dolegliwości. Uważa ona, że sformalizowanie zaleceń w formie zielonej recepty jest wyjątkowo skuteczne, bowiem ponad 80% pacjentów stara się wykonać zaordynowane przez nią zalecenia. Pozytywną ocenę skuteczności tego rodzaju form mobilizowania pacjentów do aktywnego życia w pełni podziela m.in. Z. Bashir, dyrektor ds. inicjatyw zdrowotnych *National Recreation and Park Association*, stowarzyszenia, które postrzega przyrodę i rekreację jako ważny czynnik prozdrowotny⁵⁰.

Należy zauważyć, że niekwestionowanym liderem w wykorzystywaniu tzw. obszarów zielonych w leczeniu naszej psychiki jest Korea Południowa. Kraj ten, obok Bhutanu i wspomnianego już Singapuru, uznaje za cel strategiczny osiągnięcie przez obywateli „stanu poczucia szczęścia”⁵¹. Dziedzictwo przyrodnicze, w tym kontakt z lasem i jego mieszkańcami, południowi Koreańczycy przyjęli za podstawę realizowanego narodowego programu duchowej odnowy. Dzięki wdrożonej polityce liczba odwiedzających koreańskie lasy wzrosła z 9,5 mln w 2010 r. do 12,8 mln w 2013 r. Won Sop Shinem, swego czasu minister leśnictwa, ale przede wszystkim naukowiec i terapeuta zajmujący się wykorzystywaniem „leśnych kąpiel” w leczeniu osób uzależnionych od alkoholu uważa, że nowe metody obniżają koszty tradycyjnego leczenia. Na podstawie badań z zastosowaniem techniki rezonansu magnetycznego Koreańczycy stwierdzili, że kontakt z przyrodą uaktywnia te obszary naszego mózgu, które odpowiedzialne są za wyzwalanie stanów empatii i altruizmu⁵². Otrzymane wyniki uzasadniają m.in. sens tworzenia sieci „leczących lasów”. W najbliższym czasie będzie ich w Korei około 40, rozlokowanych wokół największych aglomeracji. Warto też odnotować, że na Uniwersytecie w Chungbuk uruchomiona została specjalizacja „leśnego uzdrawiania”, w ramach której studenci

⁴⁹ *An Interview with Republic of Korea Secretary of Forestry Wan Son Shin*, “Hiking Research Connecting People to the Restorative Power on Nature” 2013, July 21, <https://hikingresearch.wordpress.com/2013/07/21/an-interview-with-republic-of-korea-secretary-of-forestry-won-sop-shin/> (dostęp: 21.07.2022).

⁵⁰ M. Kossobudzka, *Lekarze leczą patrzyeniem na ptaki...*, s. 11 i n.

⁵¹ Do tej grupy państw zamierzają dołączyć Zjednoczone Emiraty Arabskie poprzez planowane powołanie Ministerstwa Szczęścia, <http://www.rp.pl/Polityka/302109904-Zjednoczone-Emiraty-Arabskie-maja-Ministerstwo-Szczescia.html> (dostęp: 7.02.2020).

⁵² *Ibidem*.

poznają tajniki leśnych medytacji oraz innych metod łagodzących stres oraz astmę. Integralną częścią prowadzonych zajęć jest poznawanie prozdrowotnych właściwości kontaktu człowieka z przedstawicielami dzikiej fauny⁵³.

4. Programy resocjalizacyjne i terapeutyczne z tzw. zielonym komponentem w świetle doświadczeń polskich jednostek penitencjarnych – wybrane przykłady

Można już dziś założyć, że zielone terapie, również te z ornitologicznym komponentem, coraz szerzej będą wykorzystywane przez terapeutów do niwelowania poziomu agresji wśród osób pozbawionych wolności. Stanowią one bowiem sprawdzone już przez naukę i, co jest nie mniej ważne, powszechnie akceptowane przez skazanych uzupełnienie klasycznych metod resocjalizacyjnych. Otwarte formy wykonywania orzeczonych kar izolacyjnych potwierdzają zatem, że kontakt z przyrodą jest ważnym czynnikiem w procesie resocjalizacji osadzonych⁵⁴.

Także polska praktyka psychiatrii i psychologii w ostatnich latach zaczyna dostrzegać i umiejętnie wykorzystywać lecznicze właściwości zielonych terapii. To kolejny dowód na ich znaczenie w walce z różnego rodzaju uzależnieniami, m.in. związanymi z powszechnym zastosowaniem nowych technologii komunikowania się między ludźmi, w szczególności za pośrednictwem Internetu. Bezsprzecznie obserwacje życia różnych gatunków fauny i flory mogą stanowić skuteczne antidotum na współczesne bolączki społeczne. Dotychczasowe niestandardowe terapie oparte na kontakcie pacjentów z różnymi gatunkami zwierząt (konie, psy, ptaki, alpaki), w pełni potwierdzają ich skuteczność⁵⁵. Jako przykład tego rodzaju terapii może służyć nowatorski eksperyment zainicjowany w ubiegłym wieku (1981 r.) przez amerykańską siostrę Pauline Quinn OP, pod nazwą

⁵³ W. Pływaczewski, *Ornitologia kryminalna...*, s. 59 -61.

⁵⁴ D. Michalski, *Wybrane aspekty systemów penitencjarnych państw skandynawskich...*, s. 44-56.

⁵⁵ S. Murawiec, M. Dębowska, *Psychoptaki – o podobieństwie obserwowania ptaków do praktyki psychiatrii i psychoterapii*, referat wygłoszony podczas 17. Podlaskich Warsztatów Psychiatrycznych, Białowieża 17-19.01.2019 r.; K. Symonienko, *Shirin yoku – kąpiele leśne, leczenie lasem*, referat wygłoszony podczas 17. Podlaskich Warsztatów Psychiatrycznych, Białowieża 17-19.01.2019 r., <https://culture.pl/pl/artykul/katarzyna-simonienko-las-nas-przygarnie-i-zrozumie-wywiad> (dostęp: 14.07.2022).

„Prison Pet Partnership”, kontynuowane następnie w ramach organizacji non-profit „Bridges and *Pathways*”, która rozpoczęła szkolenia psów w zakresie rehabilitacji więziennej. Wsparła ona również inne programy szkolenia z udziałem psów zorientowane na resocjalizację więźniów. Uważała, że programy te dadzą osadzonym odnowioną życiową nadzieję dzięki miłości do zwierząt⁵⁶.

Szeroko definiowana edukacja ekologiczna, rozumiana też jako narzędzie kształtowania umiejętności społecznych oraz poznawczych osób osadzonych w zakładach karnych i przebywających w aresztach śledczych, a także w innych jednostkach penitencjarnych, jest także coraz częściej wykorzystywana przez polskie więziennictwo. Niewątpliwie modelowym przykładem tego rodzaju działań może być realizowany przez **Zakład Karny w Chełmie** program resocjalizacyjny pt. „Zachować pamięć”⁵⁷. Jego autorzy uznali, że środowisko naturalne jest coraz bardziej zagrożone przez współczesną cywilizację. Stąd pomysł propagowania wiedzy na temat ekologii i różnych przejawów patologii wymierzonych w naturalne otoczenie oraz uczestnictwo m.in. w pracach mających na celu „sprzątanie świata”. Głównym założeniem tego programu był udział osadzonych m.in. w takich przedsięwzięciach, jak opieka nad miejscami pamięci narodowych, segregacja śmieci, zbiórka zużytych baterii itd.

Przyjmuje się, że proekologiczna aktywność skazanych może przygotować ich do ponoszenia odpowiedzialności za środowisko, a tym samym do życia w społeczeństwie, w którym obowiązują czytelne normy etyczne i prawne. Uczestnicy prezentowanego programu powinni wiedzieć jak racjonalnie korzystać z zasobów naturalnych, aby zapewnić odpowiednią jakość życia (zdrowe powietrze, czysta woda, zdrowa żywność) oraz prawidłową egzystencję na Ziemi. Oddziaływanie populacji ludzkiej i środowiska jest bowiem dwustronne. Z jednej strony człowiek zmienia (eksploatuje) środowisko przyrodnicze, przekształcając jego fragmenty w obszary środowiska cywilizacyjnego. Z drugiej, zmieniające się

⁵⁶ <https://www.quixote.org/inspirational-and-influential-women-of-the-world-sister-pauline-quinn/> (dostęp: 15.07.2022).

⁵⁷ Program resocjalizacji sprzyjający przygotowaniu do readaptacji społecznej skazanych w zakresie kształtowania umiejętności społecznych i poznawczych przez edukację ekologiczną pt. *Zachować pamięć*, <https://www.sw.gov.pl/aktualnosc/Program-resocjalizacji-sprzyjajacy-przygotowaniu-do-readaptacji-spoecznej-skazanych-w-zakresie-ksztaltowania-umiejetnosci-spoecznych-i-poznawczych-poprzez-edukacje-ekologiczna-pt-Zachowac-pamiec> (dostęp:14.07.2022 r.).

środowisko (naturalne i cywilizacyjne) wpływa na fizyczne i biologiczne cechy populacji ludzkiej. Niewątpliwie intensywność tych procesów oraz ich jakość mają decydujący wpływ na losy każdej jednostki i tym samym całej naszej cywilizacji. Program „Zachować pamięć” to także próba uratowania części odchodzącej w przeszłość spuścizny przodków a jednocześnie kształtowania patriotycznych postaw osób przebywających w zakładach karnych. W wymiarze praktycznym obejmuje on także włączenie skazanych do działań służących zachowaniu materialnych elementów kulturowego dziedzictwa narodowego. Dlatego przewidywał on wykonywanie prac porządkowych w obrębie różnych cmentarzy (wojskowym, żydowskim, leśnym) oraz poznanie historii tych szczególnych miejsc. Odpowiedzialnymi za realizację prezentowanego programu resocjalizacyjnego – obok wychowawców Zakładu Karnego w Chełmie – byli także pracownicy Wydziału Ochrony Środowiska Urzędu Miasta Chełm oraz tamtejszego nadleśnictwa⁵⁸.

Godnym odnotowania jest także kolejny program resocjalizacyjny, realizowany tym razem m.in. w Zakładzie Karnym w Wołowie pod nazwą „Czarna owca. Program resocjalizacji poprzez czynną ochronę przyrody”. Jego autorzy, jak wskazuje nazwa przedsięwzięcia, odwołali się do idei ochrony środowiska człowieka. Prezentowana inicjatywa wyszła od Polskiego Towarzystwa Przyjaciół Przyrody „pro Natura” (PTPP „pro Natura”). Organizacja szukała ochotników do wycinki krzaków na łąkach objętych ochroną siedliskową. Tak powstał pierwszy program, który był ukierunkowany na rozwinięcie hodowli owiec. Pierwsze zwierzęta pojawiły się w Zakładzie Karnym w 2003 r. dzięki środkom finansowym pozyskanym z Globalnego Funduszu na rzecz Środowiska (*Global Environment Fund – GEF*). Za uzyskane pieniądze zakupiony został sprzęt rolniczy, piły spalinowe oraz kosiarki ręczne do wykaszania podmokłych łąk. Przebudowano i zmodernizowano także pomieszczenia inwentarskie dla owiec. Wszystkie prace wykonali skazani. Osadzeni byli również angażowani do wypasu owiec. Należy dodać, że projekt zorientowany był przede wszystkim na odtworzenie szczególnie cennej, ginącej rasy owiec, mianowicie wrzosówki. Zakładał on jednocześnie wykonanie prac pielęgnacyjnych na użytku ekologicznym Dolina Juszek⁵⁹. W ramach programu

⁵⁸ *Ibidem*.

⁵⁹ Warto przypomnieć, że w połowie lat 50. XX wieku polska populacja tych owiec zaczęła drastycznie spadać z powodu wypierania tej rasy przez merynosy, które mimo mniejszej plenności miały więcej mięsa oraz białej wełny, na które było większe

więźniowie mogli też uczestniczyć w kursach obsługi piły i kosi spalinowej. Brali także udział, pod nadzorem leśników, w praktycznych zajęciach pielęgnacyjnych. Ponadto pracowali na sąsiadujących z zakładem karnym łąkach, które są w posiadaniu PTPP „pro Natura”. Łączny ich areal wynosi 400 ha. Tereny te od lat nie były użytkowane. Dzięki skazanym zostały doprowadzone do stanu przyjaznego przyrodzie, stając się naturalnym środowiskiem dla wielu gatunków ptaków oraz motyli. Należy zauważyć, że niekontrolowane zarastanie łąk powoduje, iż zaczyna brakować żerowisk dla bocianów, a także siedlisk rozrodu dla innych cennych ptaków chronionych, na przykład dla derkaczy i czajek.

Całość robót realizowano pod nadzorem członków PTPP „pro Natura” i funkcjonariuszy Służby Więziennej. Należy podkreślić, że skazani – uczestnicy projektu byli żywo zainteresowani zdobywaniem nowych umiejętności. Ocenę tę potwierdza fakt kontynuowania drugiej edycji programu. W jego ramach osadzeni mogli skorzystać z bogatej oferty doskonalenia zawodowego (29 specjalności). Szkolenia były tak sprofilowane, aby więźniowie mogli dostrzec ich bezpośrednią przydatność dla środowiska. Na przykład w ramach kursu ślusarza i spawacza skazani produkowali tzw. wypłaszacze ptaków. Urządzenia te montuje się na ciągniku w taki sposób, aby ptaki, zwłaszcza piskleta, oraz inne zwierzęta miały szansę uciec przed ostrzem kosiarki. Wypłaszacze przekazywane były rolnikom z Doliny Baryczy, którzy partycypowali w programach rolno-środowiskowych. Prezentowany program obejmował również realizację innych szkoleń zawodowych. Dotyczyły one hodowli owiec, obróbki metalu i wytwarzania przedmiotów pamiątkarskich. Dodatkowo skazani wykonali płaskorzeźby zwierząt, które zdobią pomieszczenia Rolniczego Centrum Edukacyjnego we wsi Trzcinica. Należy podkreślić, że oferty doskonalenia zawodowego kierowane były w większości do tych skazanych,

zapotrzebowanie rynku. Populacja wrzosówek zaczęła więc drastycznie spadać. Stan taki trwał aż do 1972 r., kiedy to Instytut Zootechniki zakupił 160 maciorek i 27 tryków (łącznie w latach 1972-1973) w celu ochrony populacji wrzosówek. Całe stado zostało umieszczone w Zootechnicznym Zakładzie Doświadczalnym Instytutu Zootechniki w Siechnicach koło Wrocławia. Pod koniec lat 90. liczba maciorek wrzosówek w Polsce wyniosła około 2300 sztuk. Obecnie owce tej rasy są przeważnie używane jako „żywe kosiarki”. Eksperyment realizowany w Zakładzie Karnym w Wołowie wpisuje się zatem w ogólnopolski, proekologiczny program odtwarzania stad rodzimego gatunku hodowlanego jakim niewątpliwie jest owca wrzosówka – por. R. Niżnikowski i inni, *Poziom cech rozrodu u wysokopłennych wrzosówek utrzymywanych w ramach programu hodowli zachowawczej*. „Annales UMCS”, XXV (1), 2007.

którym kończył się wyrok i mieli oni wyjść w ciągu najbliższego roku na wolność. Podstawowym założeniem inicjatorów kursów było, aby po zakończeniu kary pozbawienia wolności ich uczestnicy jak najszybciej odnaleźli się na rynku pracy. Jedynie kurs pamiątkarski był adresowany do skazanych z dłuższymi wyrokami, aby stworzyć wśród osadzonych kadre, która będzie znała specyficzne rodzaje rzemiosła, takie na przykład jak filcowanie wełny czy też czerpanie papieru. Wszystko po to, aby skazani mogli przekazywać swoją wiedzę nowym osadzonym.

Łącznie w ramach projektu „Czarna owca...” przez kilka lat przeszkolonych zostało kilkuset skazanych. Wśród tej grupy były także osoby z poważniejszymi wyrokami. Niewątpliwie była to dla nich jedyna szansa, aby zetknąć się z pracą i zdobyć nowe kwalifikacje. Jak potwierdzają wychowawcy w trakcie realizacji projektu nie było poważniejszych problemów dyscyplinarnych z więźniami. Zatem system selekcji skazanych i kwalifikacji do udziału w poszczególnych kursach spełnił swoją rolę. Skazani dopiero wchodzi na rynek, więc na razie trudno mówić o konkretnych efektach przeprowadzonego eksperymentu. Jednakże, jak potwierdzają inicjatorzy programu, część byłych skazanych znalazła pracę. Ważne jest także i to, że baza lokalowa i doświadczenia pozostałe po zakończeniu realizacji projektu „Czarna owca...” służą realizacji nowych kursów proponowanych przez Centrum Kształcenia Ustawicznego przy Zakładzie Karnym. Jednym z nich jest cieszący się dużym zainteresowaniem osadzonych kurs pszczelarski⁶⁰.

W ramach niniejszych prezentacji więziennych programów resocjalizacyjnych należy odnotować jeszcze jedno cenne przedsięwzięcie, tym razem zainicjowane przez Zakład Karny w Wołowie. Także i w tym przypadku jego celem było zwiększanie świadomości ekologicznej osadzonych. Dzięki porozumieniu zawartemu w 2011 r. z Nadleśnictwem Wołów więźniowie mogli uczestniczyć w pracach na rzecz ochrony środowiska. Głównym zadaniem skazanych było czyszczenie pasów przeciwpożarowych oraz gromadzenie upraw leśnych. Na przykład w Leśnictwach Orzeszków i Wrzosa osadzeni oczyścili pasy o łącznej powierzchni ponad 31 hektarów. W zamian mieli możliwość przyswojenia wiedzy na temat sposobów ochrony lasów i korzystnego wpływu obszarów leśnych na klimat. W 2017 r. kierownictwo wołowskiej jednostki penitencjarnej i Nadleśnictwa Wołów

⁶⁰ <https://gospodarka.dziennik.pl/news/artykuly/126390,pomysl-na-zresocjalizowanie-wiezniow.html> (dostęp:11.07.2022 r.).

postanowiło rozszerzyć zakres współpracy w ramach resocjalizacji osób pozbawionych wolności oraz wspierania proekologicznych postaw. Podpisane zostało kolejne porozumienie o współpracy. Jego efektem było uczestnictwo Nadleśnictwa Wołów w działaniach mających na celu przygotowanie więźniów do życia w społeczeństwie poprzez kontakt z przyrodą. Porozumienie zakłada wykonywanie przez więźniów prac na rzecz lokalnego środowiska, propagowanie wśród nich wiedzy przyrodniczej, wzbudzanie motywacji i chęci do troski o środowisko, podnoszenie świadomości ekologicznej oraz piętnowanie postaw prowadzących do wandalizmu, degradacji krajobrazu, zanieczyszczania powietrza i gleby⁶¹. Nowa oferta została skierowana przede wszystkim do więźniów odbywających karę pozbawienia wolności w systemie terapeutycznym, w oddziale terapeutycznym dla skazanych z lekkimi zaburzeniami o podłożu psychicznym i upośledzonych umysłowo. Jednym z głównych zadań realizowanych w ramach porozumienia jest wykonywanie przez osadzonych skrzynek lęgowych dla ptaków. Budki były wytwarzane w pracowni stolarskiej, według projektu autorstwa prof. Jana Sokołowskiego, z materiałów dostarczonych przez nadleśnictwo. Należy podkreślić, że do produkcji budek używane były wyłącznie materiały ekologiczne. Zakłada się bowiem, że wyeksploatowane budki będą podlegać całkowitej biodegradacji bez szkody dla środowiska naturalnego. Ponadto obok montowania skrzynek lęgowych więźniowie zajmowali się także wytwarzaniem materiałów promujących nadleśnictwo oraz przedmiotów artystycznych, które przekazywano na cele charytatywne. Na terenie Zakładu Karnego w Wołowie organizowane były również spotkania edukacyjne dla skazanych, które prowadzili pracownicy nadleśnictwa. Dotyczyły one takich praktycznych tematów jak urządzenie lasów, podstaw szkolkarstwa oraz zagadnień związanych z ochroną zwierzyny leśnej i jej siedlisk.

Eksperyment wołowski nie jest jedyną inicjatywą podkreślającą potrzebę kształtowania postaw proekologicznych wśród osadzonych. Podobne przedsięwzięcie realizują inne jednostki penitencjarne, m.in. Areszt Śledczy Świdnicy. ramach porozumienia zawartego 2018 r. tamtejszym nadleśnictwem, zakładającemu wzajemną współpracę na rzecz resocjalizacji osób pozbawionych wolności, osadzeni wykonują prace zabezpieczające i rewaloryzacyjne na szlakach turystycznych, także produkują budki lęgowe.

⁶¹ <https://www.sw.gov.pl/aktualnosc/zaklad-karny-w-wolowie-wiezniowie-pomagajaratowac-przyrode> (dostęp: 10.06.2022).

Praktyczny oraz naukowy dorobek psychologii i psychiatrii kryminalnej potwierdza także pozytywny wpływ pszczelarstwa na zachowanie osób odbywających kary pozbawienia wolności. W wielu krajach ten rodzaj oddziaływania terapeutycznego na skazanych uznawany jest za szczególnie efektywny. Również w Polsce realizowane są programy resocjalizacyjne oparte na doświadczeniach międzynarodowych w zakresie wykorzystywania prozdrowotnego wpływu pszczół na jednostki skonfliktowane z prawem. Na przykład skazani przebywający w Oddziale Zewnętrznym w Zabłociu (Zakład Karny w Białej Podlaskiej) mają możliwość uczestniczenia w programie „Bartnik”⁶². Przedsięwzięcie to ma na celu promowanie proekologicznych postaw, takich na przykład jak umiejętność opieki nad rodzinami pszczelimi, ochrony środowiska naturalnego oraz dbałości o ekosystem. Nie ulega bowiem wątpliwości, że opieka nad rodzinami pszczół jest kluczem do ochrony tych owadów, a kształcenie w zakresie wiedzy pszczelarskiej daje dodatkowe kompetencje, które skazany może wykorzystać po wyjściu na wolność. Wspierając środowisko, skazani mogą podejmować pracę w firmach specjalizujących się w hodowli pszczół oraz wytwarzaniu i przetwarzaniu produktów pszczelich. Założenia i realizacja programu „Bartnik” na terenie wspomnianego oddziału zewnętrznego, obszarze typowo wiejskim, wydają się uzasadnione i potrzebne, tym bardziej że ponad 1/3 populacji przebywających tam skazanych to osoby na co dzień wykonujące typowe prace rolnicze. W ocenie autorów programu skazani z dużym zainteresowaniem uczestniczą w zajęciach teoretycznych oraz praktycznych, z zaangażowaniem wykonują też wszystkie niezbędne zadania pasieczne, zapoznając się przy okazji ze specyfiką pracy pszczelarza oraz z urządzeniami i narzędziami niezbędnymi do obsługi pasieki⁶³.

Pośród prezentowanych programów terapeutycznych i readaptacyjnych realizowanych przez polskie jednostki penitencjarne na szczególną uwagę zasługują tzw. terapie ogrodowe. Ich uczestnikami są m.in. ci osadzeni, którzy odbywają karę w oddziałach terapeutycznych dla skazanych z niepsychotycznymi zaburzeniami psychicznymi i upośledzonych

⁶² A. Plandowski, „Bartnik” – program resocjalizacyjny zrealizowany w Zakładzie Karnym w Białej Podlaskiej w Oddziale Zewnętrznym w Zabłociu, Wydawnictwo Zakładu Karnego w Białej Podlaskiej, Biała Podlaska 2017.

⁶³ <https://www.sw.gov.pl/aktualnosc/oddzial-zewnetrzny-w-zablociu-program-readaptacji-spolesznej-bartnik>, (dostęp: 19.03.2022); zob. L. Wojciechowski, *Rola funkcjonariuszy Służby Więziennej w procesie resocjalizacji osadzonych*, „Roczniki Pedagogiczne” 2019, t. 11(47), s. 493.

umysłowo. Tego rodzaju eksperyment pod nazwą „Tajemniczy ogród” jest m.in. realizowany w Zakładzie Karnym (ZK) w Siedlcach. Polega on na wykorzystaniu ogrodnictwa do polepszenia kondycji człowieka w aspekcie fizycznym, psychicznym, społecznym i poznawczym poprzez stymulowanie sensoryczne wszystkich 5 zmysłów (dotyk, wzrok, słuch, zapach i smak). Wspomniany projekt jest nietypową formą oddziaływania terapeutycznego, ponieważ łączy w sobie zarówno zainteresowanie pracami ogrodowymi jak również możliwości tkwiące w wielu różnych formach i technikach terapeutycznych. Należą do nich: artterapia (terapia poprzez sztukę), ergoterapia (terapii poprzez pracę i rekreację), psycho-terapia (terapia stymulująca procesy emocjonalne, poznawcze i decyzyjne) oraz koloroterapia (oddziaływanie na organizm ludzki poprzez barwę). Osadzeni z oddziału terapeutycznego ZK Siedlce wykonują prace dotyczące uprawy roślin, prace pielęgnacyjne w ogrodzie związane z przygotowywaniem podłoża, sianiem, pikowaniem, sadzeniem, rozmnażaniem, pieleniem chwastów oraz zbieraniem efektów swojej pracy.

W opinii autorów projektu „Tajemniczy ogród” głównymi zaletami realizowanego przez Zakład Karny w Siedlcach oddziaływania terapeutycznego są korzyści poznawcze, przejawiające się m.in. w poprawie ogólnego samopoczucia osadzonych oraz zmniejszeniu poziomu napięcia i agresji. Istotnym celem prezentowanego przedsięwzięcia jest także integracja jego uczestników. Zadanie to wpisuje się w założenia kolejnej metody oddziaływania terapeutycznego, mianowicie hortiterapii (ogrodoterapii), która – poprzez prace ogrodowe – eksponuje potrzebę współpracy w celu osiągnięcia ostatecznego celu⁶⁴. Należy przy tym podkreślić, że tzw. terapie ogrodowe, w realiach więziennych, ukierunkowane są przede wszystkim na wzmacnianie aspiracji i dowartościowanie osadzonych, ponieważ ich głównym celem jest stymulowanie rozwoju społecznego i osobistego skazanych⁶⁵. Równie interesującym przedsięwzięciem proekologicznym, tym razem realizowanym przez Zakład Karny w Strzelinie, jest cykliczne uczestnictwo skazanych w obchodach Międzynarodowego Dnia Ziemi. Przykładowo w 2016 r. grupa skazanych porządkowała teren Parku Miejskiego

⁶⁴ Hortiterapia (ogrodoterapia, terapia ogrodnicza) – metoda terapeutyczna, pozwalająca rozwijać intelekt, modyfikować samopoczucie oraz zwiększać sprawność motoryczną u osób z zaburzeniami ruchowymi i psychicznymi poprzez prace ogrodowe – por. B. Płoszaj-Witkowska, *Hortiterapia – terapia wspomagająca rehabilitację dzieci i dorosłych*, Olsztyn 2021.

⁶⁵ <https://www.sw.gov.pl/aktualnosc/zaklad-karny-w-siedlcach-tajemniczy-ogrod-w-zk-siedlce> (dostęp: 21.04.2022).

w Strzelinie. Prace obejmowały rozległy obszar terenów rekreacyjnych oraz parkowych. Na uwagę zasługuje także program z zakresu edukacji ekologicznej realizowany przez Zakład Karny w Raciborzu⁶⁶. Od 2004 r. działa tam Koło Zrównoważonego Rozwoju „Paragrafek”. Jego członkowie systematycznie uczestniczą w programach ekologicznych, wychodząc z przygotowaną przez siebie ofertą edukacyjną także poza mury więzienia. Osadzeni, m.in. w ramach akcji pod nazwą „Posadź swoje drzewko”, brali udział w sadzeniu drzew i krzewów ozdobnych w raciborskim parku.

W ramach podsumowania tej części rozważań warto odwołać się do łacińskiej maksymy: *Medicus curat, natura sanat – lekarz leczy, natura uzdrowia*, która najtrafniej oddaje celowość wykorzystywania zielonych terapii w resocjalizacji sprawców przestępstw, a także w szerszym zakresie, wspomagania klasycznej medycyny w niwelowaniu różnego rodzaju patologii o podłożu organicznym lub psychicznym⁶⁷.

5. Podsumowanie

Zaprezentowane przykłady wykorzystania w procesie resocjalizacji potencjału zielonej kryminologii, w tym zwłaszcza tzw. zielonych terapii, stanowią potwierdzenie atrakcyjności nowych alternatywnych form wychowawczych. Wspomniany wcześniej skandynawski model pracy z więźniami, oparty na kontakcie z przyrodą, jednoznacznie potwierdza jego skuteczność w eliminowaniu różnego rodzaju patologii więziennych. W szczególności pozwala na obniżanie u więźniów poziomu agresji i niwelowanie skutków depresji, przyczyniając się do zmniejszenia liczby aktów przemocy i autodestrukcji. Nie należy też zapominać, że zielone terapie uwrażliwiają osadzonych na przyrodę i jej piękno. Są zatem ważnym elementem procesu readaptacji skazanych.

Nowe propozycje związane z resocjalizacją poprzez kontakt osadzonych ze środowiskiem naturalnym są odbierane przez zarządzających zakładami karnymi w różny sposób. Niektórzy podchodzą do nich z pewnym dystansem uznając, że tradycyjne środki resocjalizacji są wystarczające. Należy też

⁶⁶ M. Kwiecień, *Program z zakresu edukacji ekologicznej wspierającej rozwój zrównoważony dla skazanych odbywających karę pozbawienia wolności w Zakładzie Karnym w Raciborzu*, w: D. Lizoń-Szłapowska (red.) *Kryzys w resocjalizacji a wybrane aspekty pracy penitencjarnej...*, *op. cit.*

⁶⁷ Por. F. Williams, *Natura leczy...*, *op. cit.*

zauważyć, że tzw. resocjalizacja zorientowana na środowisko i jego ochronę zakłada udział więźniów w licznych przedsięwzięciach organizowanych poza zakładem karnym, co stwarza dla służb ochronnych szereg dodatkowych utrudnień i tym samym wyzwań logistycznych. W szczególności dotyczą one problemu zabezpieczenia się przed uciezkami skazanych⁶⁸. Tym bardziej ważne jest niestandardowe podejście dyrektorów tych jednostek penitencjarnych, które podjęły się realizacji nowatorskich programów resocjalizacyjnych. Trzeba też podkreślić, że większość zaprezentowanych przedsięwzięć realizowana była przy szerokim udziale podmiotów zewnętrznych, w szczególności stowarzyszeń i fundacji proekologicznych, dzięki którym możliwe było pozyskanie znaczących środków finansowych, pochodzących z różnego rodzaju funduszy międzynarodowych. Dla tych zakładów/aresztów, które na co dzień zmagają się z poważnymi wyzwaniami dotyczącymi gospodarowania publicznymi środkami finansowymi, wsparcie ze strony partnerów zewnętrznych stanowi często jedyną szansę realizacji wielu ambitnych programów resocjalizacyjnych. Nie ulega zatem wątpliwości, że istnieje potrzeba zbilansowania dotychczasowego, niezwykle cennego dorobku związanego z wykorzystaniem „zielonych” metod i technik resocjalizacyjnych i ich szerszej popularyzacji przez Centralny Zarząd Służby Więziennej. Przedsięwzięcia te mogą być również realizowane w ramach różnego rodzaju form doskonalenia zawodowego, adresowanych do kadry kierowniczej polskiego więziennictwa, a także do wychowawców i psychologów/terapeutów więziennych.

Bibliografia

Piśmiennictwo

Brisman A., South N., *Green Cultural Criminology. Constructions of Environmental Harm, Consumerism, and Resistance to Ecocide. New Directions Critical Criminology*, London – New York 2014.

Callahan D., *A History of Birdwatching in 100 Objects*, Bloomsbury, London-New Delhi-New York-Sydney 2014.

⁶⁸ Por. S. Lelental, *O przyczynach i skutkach braku stabilności prawa karnego ze szczególnym uwzględnieniem prawa karnego wykonawczego – szkic do historii*, w: *Między stabilnością a zmiennością prawa karnego. Dylematy ustawodawcy*, W. Romańczuk-Grącka (red.), Olsztyn 2017, s. 55-65.

Cusack C.M, *Animals and Criminal Justice*, Taylor& Francis Inc. 2015.
Frank N.K., Lynch M.J., *Corporate Crime, Corporate Violence. A Primer*, Harrow and Heston, Albany 1992.

Furst G., *Animal Programs in Prison. A Comprehensive Assessment*, Lynne Rienner Publishers 2011.

Jalongo M.R., *Prison Dog Programs. Renewal and Rehabilitation in Correctional Facilities*, Springer 2019.

Kruczyński Z., *Farba znaczy krew*, Wołowiec 2018.

Lelental S., *Kodeks karny wykonawczy. Komentarz*, Warszawa 2002.

Plandowski A., „Bartnik” – program resocjalizacyjny zrealizowany w Zakładzie Karnym w Białej Podlaskiej w Oddziale Zewnętrzny w Zabłociu, Biała Podlaska 2017.

Płatek M., *Systemy penitencjarne państw skandynawskich na tle polityki kryminalnej, karnej i penitencjarnej*, Warszawa 2007.

Pływaczewski W., *Nielegalny rynek chronionych gatunków dzikiej fauny i flory*, Szczytno 2016.

Pływaczewski W., *Ornitologia kryminalna*, Warszawa 2019.

Przybyliński T., *Obserwowanie ptaków*, Kraków 2014.

Robbins J., *Zadziwiający świat ptaków*, Łódź 2018.

Srivastava Y.N., *Environmental pollution*, New Delhi 2009.

Stroud R., *Stroud's Digest on the Diseases of Birds*, Tfh Publications Inc. 1943.

Walters R., *Eco Crime and Genetically Modified Food*, New York 2011.

White R., *Crimes Against Nature. Environmental criminology and ecological justice*, Willan Publishing, Portland 2008.

Williams F., *Natura leczy czyli sprawia, że jesteśmy szczęśliwsi, zdrowsi i bardziej kreatywni*, Kraków 2018.

Inne

a) opracowania zbiorowe

Bosworth M. (ed.), *Encyclopedia of Prisons and Correctional Facilities*, Sage Publications, Thousand Oaks-London-New Delhi 2005.

Beirne P., South N. (ed.), *A green field for criminology: A proposal for a perspective*, “Theoretical Criminology” 1998, vol. 2, no. 2.

Beirne P., South N. (ed.), *Editor's introduction to special issue: For a green criminology*, “Theoretical Criminology” 1998, vol. 2, no. 2.

Cieślak W., Romańczuk-Grącka M. (red.), *Między stabilnością a zmiennością prawa karnego. Dylematy ustawodawcy*, Olsztyn 2017.

Ickiewicz-Sawicka M. (red.) *Kultura a medycyna ludowa*, Czeremcha 2020.

Kotowska M., Pływaczewski W (red.), *Kryminologia wobec współczesnych wyzwań ekologicznych*, Olsztyn 2011.

Pikulski S., Romańczuk-Grącka M. (red.), *Granice kryminalizacji i penalizacji*, Olsztyn 2013.

Płoszaj-Witkowska B., *Hortiterapia – terapia wspomagająca rehabilitację dzieci i dorosłych*, Olsztyn 2021.

Pływaczewski W. (red.), *Prawnokarne i kryminologiczne aspekty ochrony środowiska*, Olsztyn 2012.

Preuss A., D. Zaniewska D., *Lasoterapia z dziećmi*, Wydawnictwo Dragon 2022.

Rakoczy B., Pchałek M. (red.), *Wybrane problemy praw ochrony środowiska*, Warszawa 2010.

Stępniać P., Kalisz T., Zalewski W. (red.), *Czy i jakie więzienia są potrzebne? Rozważania na tle zagadnień współczesności*, Poznań – Gdańsk – Wrocław – Kalisz 2016.

Szwejkowska M.M., Ryś K.D. (red.), *Współczesne wyzwania dla systemów penitencjarnych na świecie*, Olsztyn 2016.

Wnuk Z., Ziaja M., (red.), *Turystyka w obszarach Natura 2000*, Rzeszów 2007.

b) fragmenty opracowań zbiorowych

Anderwald D., *Turystyka ornitologiczna – co to takiego?*, w: Z. Wnuk, M. Ziaja (red.), *Turystyka w obszarach Natura 2000*, Rzeszów 2007.

Lelental S., *O przyczynach i skutkach braku stabilności prawa karnego ze szczególnym uwzględnieniem prawa karnego wykonawczego – szkic do historii*, w: W. Cieślak, M. Romańczuk-Grącka (red.), *Między stabilnością a zmiennością prawa karnego. Dylematy ustawodawcy*, Olsztyn 2017.

Lelental S., Niewiadomska-Krawczyk M., *Orzekanie i wykonanie zastępczych kar pozbawienia wolności*, w: P. Stępniać, T. Kalisz, W. Zalewski (red.). *Czy i jakie więzienia są potrzebne? Rozważania na tle zagadnień współczesności*, Poznań – Gdańsk – Wrocław – Kalisz 2016.

Mering L., *Szkoda środowiskowa jako znamię przestępstwa przeciwko środowisku*, w: W. Pływaczewski (red.), *Prawnokarne i kryminologiczne aspekty ochrony środowiska*, Olsztyn 2012.

Michalski D., *Wybrane aspekty systemów penitencjarnych państw skandynawskich*, w: M.M. Szwejkowska, K.D. Ryś (red.), *Współczesne wyzwania dla systemów penitencjarnych na świecie*, Olsztyn 2016.

Pływaczewski W., *Kulturowe uwarunkowania nielegalnego handlu ptakami śpiewającymi*, w: M. Ickiewicz-Sawicka (red.) *Kultura a medycyna ludowa*, Czeremcha 2020, s. 46 i n.

Rakoczy B., *Szkoda w środowisku a szkoda wyrządzona oddziaływaniem na środowisko*, w: B. Rakoczy, M. Pchałek (red.), *Wybrane problemy praw ochrony środowiska*, Warszawa 2010.

Zębek E., Raczkowski M., *Resocjalizacja skazanych w zakładach karnych w ramach programów w zakresie ochrony środowiska i przyrody*, w: M.M. Szwejkowska, K.D. Ryś (red.), *Współczesne wyzwania dla systemów penitencjarnych na świecie*, Olsztyn 2016.

c) artykuły z czasopism

Brooks H.L., Rushton K., Lovell K., Bee P., Walker L., Grant L., Rogers A., *The power of support from companion animals for people living with mental health problems. A systematic review and narrative synthesis of the evidence*, w: "BMC Psychiatry" 2018, vol. 18.

Janeczko E., Anderwald D., *Birdwatching jako nowa forma turystyki na obszarach leśnych i przyrodniczo cennych w Polsce*, „Studia i materiały CEPL w Rogowie” 2011, rocz. 13, z. 2(27).

Kaplan S., Kaplan R., *Creating a larger role for environmental psychology. The Reasonable Person Model as an integrative framework*, "Journal of Environmental Psychology" 2009, no. 29(3).

Lynch M.J., *The greening of Criminology: a perspective for the 1990's.*, "Critical Criminologist" 1990, no 2.

Lynch M.J., Stretesky P.B., *The meaning of Green: Contrasting Criminological Perspectives*, "Theoretical Criminology" 2003, no 7(2).

Miyazaki Y., *Otx genes in the development and evolution of the vertebrate brain*, "International Journal of Developmental Neuroscience" 2001, vol. 9, issue 4.

Niżnikowski R. i inni, *Poziom cech rozrodu u wysokoplennych wrzosówek utrzymywanych w ramach programu hodowli zachowawczej*, „Annales UMCS”, XXV (1), 2007.

Skubała P., *Mamy cudowny lek na wyciągnięcie ręki*, „Dziki Życie” 2018, nr 9(291).

Strayer D.L., Watson J.M., *Supertaskers and the multitasking brain*, w: "Scientific American Mind" 2012, no. 23.

Tyrväinen L. (ed.), *The influence of urban green environments on stress relief measures: A field experiment*, "Journal of Environmental Psychology" 2014, no. 38.

Źródła internetowe

<https://wyborcza.pl/TylkoZdrowie/7,137474,24024670,lekarze-lecza-patrzeniem-na-ptaki.html>

<https://www.oregon.gov/doc/Documents/agency-sustainability-plan.pdf>

http://wyborcza.pl/1,75399,17767770,Wiezenie_bez_krat__zamkow_i_mundurow__w_Finlandii.html

<https://hikingresearch.wordpress.com/2013/07/21/an-interview-with-republic-of-korea-secretary-of-forestry-won-sop-shin/>

<http://www.rp.pl/Polityka/302109904-Zjednoczone-Emiraty-Arabskie-maja-Ministerstwo-Szczescia.html>

<https://culture.pl/pl/artykul/katarzyna-simonienko-las-nas-przygarnie-i-zrozumie-wywiad>

<https://www.quixote.org/inspirational-and-influential-women-of-the-world-sister-pauline-quinn/>

<https://www.sw.gov.pl/aktualnosc/Program-resocjalizacji-sprzyjajacy-przygotowaniu-do-readaptacji-spoecznej-skazanych-w-zakresie-kształtowania-umiejetnosci-spoecznych-i-poznawczych-poprzez-edukacje-ekologiczna-pt-Zachowac-pamiec>

<https://gospodarka.dziennik.pl/news/artykuly/126390,pomysl-na-zre-socjalizowanie-wieznio.html>

<https://www.sw.gov.pl/aktualnosc/zaklad-karny-w-wolowie-wieznio-wie-pomagaja-ratowac-przyrode>

<https://www.sw.gov.pl/aktualnosc/zaklad-karny-w-siedlcach-tajemniczy-ogrod-w-zk-siedlce>

